

První pozemková reforma a ochrana přírody

Pavel Pešout

Pomník u Zálší na Blatensku s textem „Upomínka na předání panské půdy blatskému lidu pozemkovou reformou 1924“ ilustruje celospolečenskou podporu prvorepublikové pozemkové reformy, dnes mírou zásahu do soukromých práv vlastníků nepředstavitelnou. Foto Pavel Pešout

Jednou z významných etap v územní ochraně přírody v České republice je prvorepubliková pozemková reforma proběhnulší před sto lety. Jejím cílem bylo nastolit sociálně spravedlivější úpravu pozemkového vlastnictví, rozšířit střední vrstvu zemědělstvím se živícího obyvatelstva a vytvořit soběstačná středně velká hospodářství, která by se stala tahounem modernizace zemědělství. Snahou příslušných prvorepublikových orgánů bylo navíc v rámci reformy zajistit ochranu přírodního a kulturního dědictví tehdejšího Československa.

Provedení rozsáhlé pozemkové reformy bylo obsaženo v samotných základech první republiky. Zásada, že „*velkostatky budou vyvlastněny pro domácí kolonizaci*“ byla obsažena již v Masarykově Washingtonské deklaraci z 18. října 1918. Důvody pro tak širokou politickou podporu pro provedení reformy lze hledat zejména v negativním vnímání aristokracie a antiklerikálními náladami v té době. I přes propuštění poloviny zabrané půdy ze zaboru představovala československá pozemková reforma jednu z největších v Evropě. V relativním srovnání, tj. z pohledu podílu zabrané půdy, pak stojí československá pozemková reforma na třetím místě hned za Lotyšskem a Estonskem (Maslov 1929, Peichlová 2011). Z celkové výměry 4 068 370 ha, z čehož bylo 1 312 721 ha půdy zemědělské, bylo vlastníkům pod různými tituly ponecháno 1 831 920 ha, z toho zemědělské půdy 418 858 ha, zbytek byl přidělen či odprodán novým vlastníkům či pro „*všeobecné prospěšné účely sestátněn*“ (Pavel 1938). Pozemková reforma měla pozitivní dopad na sociální strukturu venkova a jeho rozvoj, vedla k nárůstu středně velkých hospodářství, nárůstu živočišné výroby atd. (SPÚ 1925).

Pozemková reforma měla podporu společnosti,² ale i své kritiky (např. Jeřábek 1919). Nejviditelnějším byl jeden z předních historiků té doby, Josef Pekař. Ten velmi hlasitě varoval před důsledky tak ambiciózní reformy vlastnictví a navrhoval mnohem pozvolnější tempo a diferencovaný přístup k reformě v českých zemích a na Slovensku (Pekař 1923). Podrobně popsal důvody svých obav, zejména z ekonomických

dopadů na veřejné rozpočty a také z ohrožení památek kulturních i přírodních. Za vážně ohrožené v důsledku reformy považoval stáleté parky u panských sídel, staré aleje na velkostatkách a někde i „*pravé rezervace přírodní*“ (Pekař 1919).

Legislativní ukotvení reformy

Ústavní opory reformním předpisům se dostalo poněkud opožděně v r. 1920³. Předzvěstí nadcházející pozemkové reformy byl totiž již zákon o obstavení velkostatků z r. 1918⁴, který měl zabezpečit, aby nedocházelo ke zmenšování výměry pozemků, které mají spadat pod pozemkovou reformu. I základní zákon celé pozemkové reformy, tzv. „záborový zákon“, byl přijat před ústavní listinou v r. 1919⁵. Účelem tohoto rámcového legislativního předpisu byl zábor „*velkého majetku pozemkového*“, který se nacházel na území Československé republiky⁶. Zároveň tento zákon zřídil pozemkový úřad (SPÚ).

Jedním z nejdůležitějších prováděcích zákonů k záborovému zákonu byl „*přídělový zákon*“⁷. Tento zákon přijatý v r. 1920 nastavil, komu měly být zabrané pozemky přiděleny, pokud je stát nepoužil pro všeobecně prospěšné účely. Druhou důležitou normou vydanou ve stejném roce a upřesňující základní úpravu záborového zákona byl tzv. „*náhradový zákon*“⁸, který stanovil zásady pro stanovení výše náhrady (přejímací ceny) za převzetí zabraného majetku.

V rámci pozemkové reformy se zástupci Ministerstva školství a národní osvěty (MŠANO) snažili do majetku Československé republiky zajistit územní ochranu významných území, které již často byly považovány za rezervace, např. šumavské slatě Rokytská, Mlynářská či Buková na Knížecích Pláních, Černé a Čertovo jezero, prales na Žákově hoře, hory Milešovka či Říp, Lanžhotské pralesy, jeskyně v Moravském krasu, Lednické rybníky či park v Průhonících (Voženílek 1930). Významnějším nástrojem k zajištění ochrany cenných přírodních objektů se stalo využití obdoby dnešních veřejnoprávních dohod s vlastníky.

Propuštění ze záboru z důvodu ochrany přírody

V záborovém zákoně⁵ byly formulovány dvě výjimky umožňující vyloučení pozemků ze záboru týkající se charakteru majetku a některých typů

vlastnictví (ze záboru byl vyloučen majetek obecní, okresní a zemský). Pro územní ochranu přírody je však důležitá třetí výjimka uzákoněná dodatečně až v přídělovém zákoně.⁷ Toto ustanovení ukládalo Státnímu pozemkovému úřadu povinnost dohlížet „*aby přídělem nebyly narušeny krásy přírodní a ráz krajinný a aby nevzaly újmy památky přírodní, historické a umělecké*“.⁹ Vložení tohoto ustanovení bylo sice oceňováno: „*Nebyti jeho, rostla by již dnes okolo zámků místo krásných stromů a květin – řepa!*“ (Batěk 1925), ale neuklidnilo kritické hlasy reprezentované J. Pekařem (viz výše) a mnoha dalšími osobnostmi. Odborníci i novináři upozorňovali na nemožnost udržovat zámecké parky s cennými dendrologickými sbírkami za výnos ze zbytkových statků, zvláště když se takový park stal veřejnosti volně přístupný. Poukazovali např. na osud průhonického či buchlovického parku či „*jak onehdy krásné parky konopištské jsou po zpřístupnění rozebrané*“. Kritizována byla pozemková reforma také z důvodu nedostatečné ochrany památek, stromořadí a ovocných sadů přírody a krajiny po přidělení půdy novým vlastníkům. Za největší nedostatek zákonné úpravy bylo spatřováno nezohlednění vyšších nákladů spojených s údržbou o přírodní a kulturní dědictví. Znevýhodnění majitelé nenašli zastání ani u nejvyššího správního soudu, který konstatoval, že „*nepřináleží k udržování těchto neproduktivních statků vyšší příděl půdy*“ (Batěk 1925).

Jak je výše uvedeno, SPÚ měl možnost nad obecný limit pro velký majetek⁶ stanovený záborovým zákonem ponechat vlastníkovi na jeho žádost podle výjimky v přídělovém zákoně další půdu a objekty s „*památkami přírodními, historickými a uměleckými*“⁹ a stanovit mu pro jeho užívání podmínky, které byly závazné i pro jeho dědice či jiné nástupce, a měly být jako „*veřejnoprávní břemena*“ zapsány v pozemkových knihách. SPÚ posuzoval každou jednotlivou žádost individuálně a ne vždy s kladným výsledkem. Nevyhověl tak například žádosti Jana II. z Liechtensteina o propuštění tzv. Předměstského lesa u Uherského Ostrohu, protože shledal, že se jedná o les běžného hospodářského charakteru.¹⁰ V některých situacích úřad využíval i jiné formy dohody s vlastníkem. Takto např. v roce 1933 uzavřel s Lesním ředitelstvím Karla Jiřího Buquoye dohodu o ponechání rezervace „*Prales*“ (část dnešní NPR Žofínský prales) „*k volnému obhospodařování do roku 1955*“ a ze záboru propuštěna nebyla. Tak se stalo až o rok později (viz dále).

Zajištění ochrany a péče o přírodní a kulturní dědictví při provádění pozemkové reformy ztěžoval

kompetenční spor mezi SPÚ a státní památkovou péčí, který rozhodoval i Nejvyšší správní soud¹¹, když se přiklonil na stranu Ministerstva školství a národní osvěty. O výjímce propuštění ze záboru nadále rozhodoval SPÚ, kterému vlastníci předkládali své žádosti s výčtem přírodních a kulturních památek, které si chtějí ponechat, spolu s žádostí o další půdu, aby mohli hradit jejich údržbu. SPÚ si musel vyžádat stanovisko MŠANO. Na ministerstvu tuto agendu vyřizoval osvětový odbor pod vedením Zdeňka Wirtha. K propuštění přírodních památek, které představovaly největší část této agendy, zpracovával vyjádření Rudolf Maximovič (Stejskal 2006). Odborné stanovisko bylo vypracováno na základě prohlídky a projednání s vlastníkem na místě a obsahovalo kromě zhodnocení významu památky také podmínky pro její další užívání. Tyto podmínky SPÚ přenesl do svého rozhodnutí, které většinou obsahovalo poučení, že v případě jejich nedodržování bude mít Pozemkový úřad právo propuštěné pozemky a objekty „*pokládati dále za zabrané a je ihned převzít a přidělit*“. Protože se s využitím výjimky dle přídělového zákona, tedy z důvodu zajištění ochrany přírodního a kulturního dědictví, dala významně navýšit rozloha majetku propuštěná ze záboru a vlastníci měli na ponechání předmětných nemovitostí při splnění podmínek nárok, bylo o tuto výjimku hojně žádáno.¹² Pro MŠANO to znamenalo velkou zátěž, docházelo proto k situacím, kdy SPÚ o propuštění rozhodl a konkrétní podmínky byly stanovovány až dodatečně. Příkladem může být rozhodnutí o propuštění ze záboru v případě velkostatku Nové Hradky a Rožmberk z 18. prosince 1934, kterým SPÚ v Praze dodatečně propustil ze záboru na základě žádosti vlastníka – Karla Jiřího Buquoye – 4033,3 ha převážně lesních pozemků v případě, že „*se vlastník podrobí podmínkám*“, které MŠANO dodatečně doplní.¹³

Podmínky pro propuštění

Cílem podmínek bylo především zajištění uchování přírodního a kulturního dědictví. Plochy neměly být zmenšeny, zastavovány, neměly zde být zřizovány lomy či být používány k jiným účelům. V lesních porostech se mělo hospodařit šetrně, s využitím toulavé seče a k obnově využívat pouze původní druhy dřevin.

Například ve výše zmíněném případě velkostatku Nové Hradky a Rožmberk doplnilo MŠANO podmínky protokolem dodatečně v r. 1935, a to po místním šetření, které za ministerstvo vedl státní konzervátor Rudolf Maximovič.¹⁴ Vlastník podle

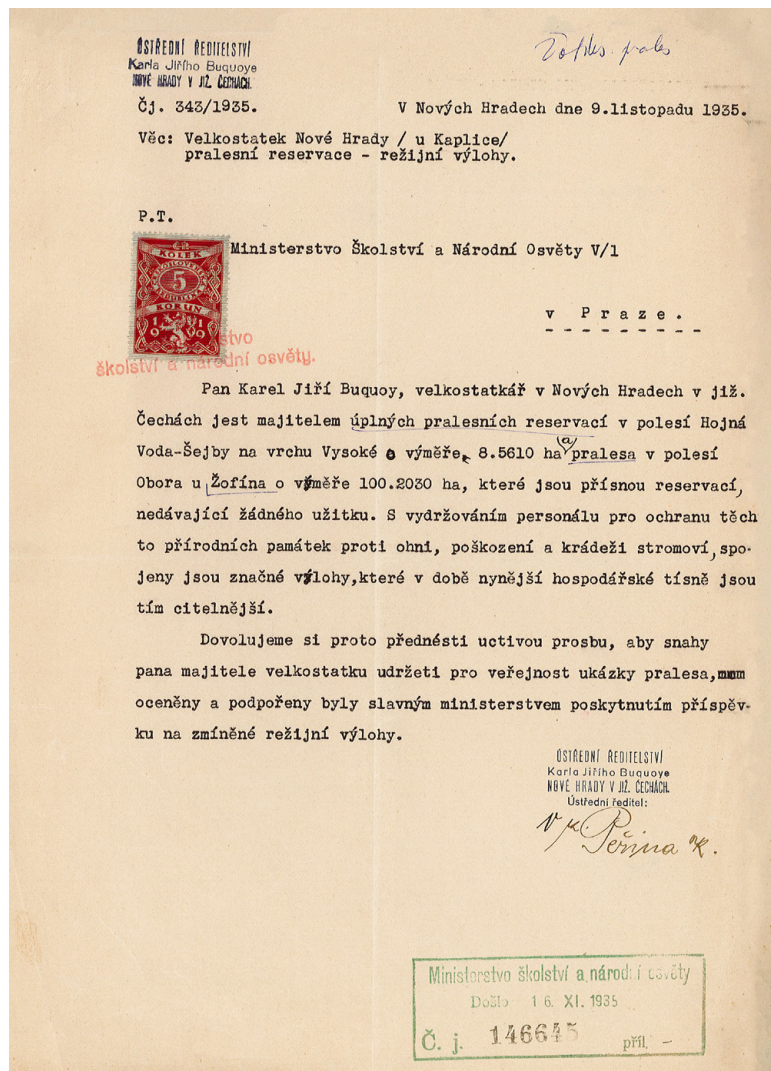
Kníže Jan II. z Liechtensteinu v roce 1903 vyhlásil na ploše 172 ha první přírodní rezervaci na území Moravy, tzv. Lichtenštejnský prales ve vrcholových partiích Vozky a Keprníku (fotografie ze zdejšího rašeliniště z r. 1923). Rezervace založené před vznikem republiky byly v rámci pozemkové reformy ve velké míře zestátněny. Foto Rudolf Maximovič

doplněných podmínek měl v polesí Hojná Voda – Šejby na výměře 8,561 ha zajistit „přísnou /úplnou/ rezervaci jako prales, v němž bude trvale vyloučena jakákoliv činnost. Padlé kmeny nebudou zužitkovány, nanejvýš při hrozícím nebezpečí kůrovce a při lesní silnici rezervací vedoucí“ (jde o současnou NPP Hojná voda) a v polesí Obora zachovat nadále „úplnou rezervaci“ zřízenou již v roce 1838 a trvale ji vyloučit z hospodářského využití (jde o jádro současné NPR Žofínský prales).

U často ze záboru propouštěných zámeckých areálů byl vlastník zavázán k udržení jejich celistvosti a k zajištění adekvátní péče. Podstatné změny a rekonstrukce byly vázány na předchozí stanovisko památkového úřadu nebo MŠANO u přírodních lokalit. Dřeviny v parcích měly být chráněny,

udržovány a v případě úhynu včas nahrazovány, např. konkrétní ochranné podmínky se dočkaly mimolesní dřeviny v Babiččině údolí (dnešní NPP) v majetku Velkostatku Náchod: „Všeckých stromů, pokud nejsou součástí lesů, které však tvoří aleje, stromořadí nebo stojí i ojedinele nebo ve skupinách v lukách Babiččina údolí, zvláště pak stromů vynikajících rozměry, stářím nebo památností, bude všemožně šetřeno a nebudou káceny ani ořezávány bez předchozího svolení státního památkového úřadu.“¹⁵

Velká pozornost se v podmínkách věnovala zpřístupnění předmětných lokalit a objektů pro vědecké pracovníky, v některých případech i pro širokou veřejnost. Např. ve zmíněném případě Velkostatku Náchod SPÚ po dohodě s MŠANO

Po pozemkové reformě vlastníci neměli finanční prostředky na udržování přírodních a kulturních památek propuštěných ze záboru. Obraceli se proto na stát s žádostí o finanční podporu, jako v tomto případě Ústřední ředitelství K. J. Buquoye žádá o podporu Ministerstvo školství a národní osvěty. Zdroj ÚSOP, AOPK ČR Praha, repofoto Josef Votrubec

vlastníkovi Bedřichovi ze Schaumburgu-Lippe stanovil mj., že všechny cesty a stezky¹⁶ budou pěším návštěvníkům Babiččina údolí přístupné a nebude zde povolena jízda motorovým ani jiným dopravním prostředkům. Dále bylo stanoveno, že „volné táboření, rozdělování ohňů a chození mimo pěšiny a cesty, jakož i koupání na místech k tomu nevykázaných, nebude na ponechaných nemovitostech, zejména v Babiččině údolí, nikomu trpěno“. Dále bylo vlastníkovi uloženo „trpěti zřizování, osazování a udržování turistických značek a orientačních tabulek“, a naopak nepovolovat umístění reklamních tabulí jakéhokoliv druhu.¹⁵ Z těchto několika vybraných podmínek je zřejmé, že Státní pozemkový úřad měl snahu prostřednictvím vlastníků regulovat i působení třetích osob.

Území propuštěná ze záboru

Ze záboru mohly být propuštěny mj. „plochy, které jsou věnovány parkům, přírodním parkům, které slouží jinak k okrase krajiny, nebo jejichž cílem je zachovati ukázkou původního rázu krajinného.“⁹ Kritéria byla obecná, a proto záleželo na posuzování v rámci konkrétního řízení. Propuštění přírodních krás a památek ze záboru bylo pozorně sledováno veřejností a čteně medializováno. Ze strany vědecké obce bylo mnoho lokalit navrhováno k ochraně, naopak veřejnost kritizovala propuštění ze záboru objektů, které hodnotu údajně neměly (př. zahrada v Červených Pečkách [Pšeničková 2000]).

Celkově bylo z důvodu ochrany přírodních památek ponecháno původním vlastníkům přes dvě stovky objektů (k r. 1930 šlo o 205 objektů přírodních krás [Voženílek 1930]). Dnes je v rámci soustavy přírodních chráněných území chráněna necelá třetina z nich. Dále je zmíněn jen výběr některých, které jsou dnes chráněny státní ochranou přírody.

Nejvíce zastoupeným typem propuštěných území jsou zámecké parky, např. Kačina, Letovice, Paskov, Petrohrad, Veltrusy, Vnoř či Vlašim, které dnes představují refugia pro celou řadu ohrožených druhů a jsou chráněny většinou jako přírodní památky. Ochrany se dočkaly krajinné

celky, které dnes často tvoří jádra národních přírodních památek, rezervací či CHKO, např. Prachovské skály, Hruboskalsko, Adršpašské skály, Babičino údolí, Terčino údolí, Žehuňská obora ad. (Některá území však potkal jiný osud, např. ze záboru z důvodu ochrany přírodních krás propuštěné údolí Vltavy se Svatojánskými proudy.) Mnohé z pralesních rezervací byly zajištěny ochranou podmíněným ponecháním původnímu vlastníku, např. Javorina, Kokšín či Vrapač. Mezi přírodní památky, jejichž ochrana a zajištění péče o ně odůvodňovaly propuštění ze zabíraného majetku, se zařadily také krasové jevy (např. Mladečské jeskyně), výrazné skály (např. Mrhatina či Mnichova skála u Telče, Výrova skála u Tavíkovice ad.), památné stromy (např. Oldřichův dub v Peruci, Napoleonův dub u Znojma) či arboreta (např. Americká zahrada, Bukovina v Českém ráji).

Přínos pozemkové reformy pro ochranu přírody

Již v době, kdy reforma probíhala, byly přínosy hodnoceny rozporuplně. SPÚ i MŠANO přínosy vyzdvihovaly (př. SPÚ 1925), vč. vytvoření státních rezervací a zajištění dalších dohodou s vlastníky. Nemalá část odborné veřejnosti i publicistů hodnotila situaci mnohem kritičtěji.¹⁷

Válečný a poválečný vývoj, znárodnění, odsun německého obyvatelstva, kolektivizace a socializace venkova způsobily zpřetrhání vazby vlastníků k půdě a výsledky prvorepublikové pozemkové reformy téměř setřely. Vše završila po r. 1989 privatizace státní půdy, která cíle prvorepublikové reformy neměla ani snahu zohlednit. Pozitivní vliv reformy na zemědělskou krajinu – vznik středně velkých hospodářství a rodinných farem a nárůst zaměstnanosti na venkově – se tak z velké míry vytratil. Přínosy dnes nepředstavitelného zásahu do majetkových práv za mimořádných nákladů pro stát a ztrát pro původní vlastníky je i po sto letech obtížné hodnotit. V každém případě je ale třeba vyzdvihnout vytrvalé úsilí personálně zcela poddimenzovaného osvětového odboru MŠANO (Pešout 2019) v rámci pozemkové reformy zajistit ochranu přírodovědně významných území. V době první republiky, kdy se přes několik pokusů nepodařilo přijmout zákon o ochraně přírody (Pešout 2022), představovalo toto úsilí jedinou reálnou územní ochranu. Lze konstatovat, že bez snahy osvětového odboru MŠANO by se nedochovala mnohá území (Pešout 2013), která dnes patří mezi přírodovědně nejvýznamnější přírodní rezervace či památky. ■

Seznam literatury najdete na www.casopis.ochranaprirody.cz

1 Viz např. výňatek z projevu T.G. Masaryka: „Naše vlast byla zemí velkostatků; v důsledku nucené rekatolizace této husitské země ze strany habsburské dynastie byly téměř tři čtvrtiny půdy konfiskovány a rozděleny mezi Korunu a její katolické správce; republika zrušila aristokracii, vlastníky velkostatků, převzala jejich půdu, zaplatila jim za ni příslušnou cenu (nepřátelé naší republiky hovoří o „konfiskaci půdy“) a rozdelila tuto půdu mezi bezzemky, tímto způsobem bylo vytvořeno kolem půl milionu nových vlastníků půdy. Uvádím vám jen velice stručný nástin naší pozemkové reformy, která je největším a nejnepohodlnějším dílem nové republikánské správy; byla to ve skutečnosti velká ekonomická a sociální revoluce – možná dochází a docházelo i k chybám, avšak celkem vzato zaslouží toto dílo pozornost přemýšlivých státníků všech zemí.“ (Masaryk, Fejlek 2003)

2 „Pozemková reforma oddělila Československo východními poměry, a byla jednou z těch sil, jež stát přiblížily a připodobnily západu.“ (Peroutka 1934)

3 §109 ústavní listiny č. 121/1920 Sb. z. a n. ze dne 29. února 1920, zákon č. 121 ze dne 29. února 1920, kterým se uvozuje ústavní listina Československé republiky.

4 č. 32/1918 Sb. z. a n., o obstarání velkostatků, ze dne 9. listopadu 1918.

5 č. 215/1919 Sb. z. a n., o zabránění velkého majetku pozemkového, ze dne 16. dubna 1919.

6 Velkým majetkem pozemkovým jest rozuměti soubory nemovitostí s právy, která jsou spojena s jejich držením, jestliže výměra náležející v území Československé republiky vlastnický jedině osobě nebo týmu spoluvlastníků je větší než 150 ha půdy zemědělské (rolí, luk, zahrad, vinic, chmelnic), nebo 250 ha půdy vůbec. Manželé nerozvedení považují se za osobu jedinou (§2, zákona č. 215/1919 Sb. z. a n.⁵⁾.

7 Zákon č. 81 ze dne 30. ledna 1920, kterým se vydávají po rozumu §u 10 zákona ze dne 16. dubna 1919, č. 215 Sb. z. a n., ustanovení o přidělu zabrané půdy a upravuje se právní poměr ku přidělené půdě (přídělový zákon).

8 Zákon č. 329 ze dne 8. dubna 1920, o převzetí a náhradě za zabraný majetek pozemkový (náhradový zákon).

9 Dle §20 přídělového zákona⁷⁾: „Při sdělování plánu přihlížej pozemkový úřad k tomu, aby přidělem nebyly narušeny krásy přírodní a ráz krajinný a aby nevzaly újmy památky přírodní, historické a umělecké. Pozemkový úřad může k tomu cíli svoliti, aby plochy, které jsou věnovány parkům, přírodním parkům, které slouží jinak k okrase krajiny, nebo jejichž cílem je zachovati ukázkou původního rázu krajinného, nebo zajistiti a ochrániti historické památky a jejich okolí s nimi úzce související, vlastníku byly ponechány vedle výměry půdy, která podle §11 zákona ze dne 16. dubna 1919, č. 215 Sb. z. a n., může být propuštěna dosavadnímu vlastníku ze záboru, jestliže vlastník podrobí se podmínkám stanoveným pozemkovým úřadem v dohodě se zúčastněnými ministerstvy, pokud se týká

přístupnosti oněch míst obecnostu, pracovníkům vědeckým a uměleckým, nebo používání jejich k účelům lidumilným.“

10 Státní pozemkový úřad v Praze, rozhodnutí č.j. 33532/28-II/3 z 22. března 1928.

11 Judikát Nejvyššího správního soudu č. 22763 z 23. 12. 1924.

12 K r. 1933 bylo na základě přídělového zákona (§20)⁹⁾ propuštěno ze záboru 600 majitelům 803 072 ha půdy (Pšeničková 2000). Celkem bylo propuštěno ze záboru 1 178 758 ha, z toho 67 989 ha zemědělské půdy (Peichlová 2011).

13 Státní pozemkový úřad v Praze, rozhodnutí č.j. 67649/34-II/1 z 18. prosince 1934.

14 Protokol z 28. června 1935. Rezervační kniha NPR Žofínský prales, karton č. I., ÚSOP, AOPK ČR Praha.

15 Státní pozemkový úřad v Praze, dodatek č.j. 158006/31-II/1 z 11. září 1931 k rozhodnutí č.j. 146025/26-II/2 ze 17. února 1927.

16 S vyloučením stezky vedoucí kolem altánku k Bažantnici, viz¹⁹⁾

17 „.... o zásluze své, že tvoří rezervace v pralesích Šumavských, Národní parky u Karlova Týna a ve skalách Adersbašských, neměl by se Pozemkový úřad ani zmiňovati. – Či měly by se pralesy, které cizí šlechtici po generacích, staletí zachovávali, vykácti, v Adersbašských skalách měly by se otevřít lomy na kámen ...?“ (Batěk 1925).